

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ”

РОЗДАВАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

З ДИСЦИПЛІНИ „ІСТОРІЯ УКРАЇНИ” НА ТЕМУ:

„ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ”

ДЛЯ СТУДЕНТІВ 1 КУРСУ

Затверджено на засіданні кафедри
українознавства
Протокол № 9 від 06.06.2016

Дніпро ДВНЗ УДХТУ 2017

Роздавальний матеріал з дисципліни „Історія України” на тему: „Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Становлення української державності” для студентів 1 курсу всіх спеціальностей / укл.: Н. А. Ковальова. – Дніпро : ДВНЗ УДХТУ, 2016. – 17 с.

Укладач: Н. А. Ковальова, канд. іст. наук

Відповідальний за випуск В. Л. Борисов, канд. іст. наук

Навчальне видання

Роздавальний матеріал з дисципліни „Історія України” на тему: „Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Становлення української державності” для студентів 1 курсу всіх спеціальностей

Укладач: КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна

Редактор Л. М. Тонкошкур
Коректор Л. Я. Гоцуцова

Підписано до друку . Формат 60х84 1/16. Папір ксерокс. Друк ризограф. Умовн.-друк. арк. . Облік.-вид. арк. . Тираж 100 прим. Зам. № . Свідоцтво ДК № 303 від 27.12.2000.

ДВНЗ УДХТУ, 49005, м. Дніпро-5, просп. ім. Гагаріна, 8.

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

ВСТУП

Визвольна війна середини XVII ст., яку очолював видатний державний діяч і полководець Б. Хмельницький, стала визначальною подією в історії українського народу та значним чином вплинула на розвиток сусідніх держав. Українські землі у 1648 – 1657 рр. уперше з часів Київської Русі було об'єднано у складі Козацької держави, яка проіснувала до початку 80-х років XVIII ст.

Історії Визвольної війни присвячено багато наукових праць, однак деякі аспекти війни розкрито далеко не повністю, а деякі проблеми внаслідок втрати документів отримали суперечливу оцінку і мають дискусійний характер. Історикам не пощастило знайти документи, які б прямо характеризували державотворчі плани Б. Хмельницького, тому відомості з історії Української держави середини XVII ст. доводиться збирати з різних джерел.

Запропонований роздавальний матеріал має спрямувати самостійну роботу студентів при вивченні теми та підготовці до семінарського заняття, допомогти з'ясувати найбільш гострі і дискусійні аспекти українського державотворення середини XVII ст.

Мета семінару: з'ясувати причини Визвольної війни середини XVII ст., її характер, визначити основні етапи війни, проаналізувати основні напрямки створення української державності, встановити значення Переяславської ради та „Березневих статей” для українського народу.

Розглядаючи становлення української державності у роки Визвольної війни, студенти мають перш за все звернути увагу на воєнний характер держави Б. Хмельницького і проаналізувати її за такими ознаками:

- державна влада (законодавча, виконавча, судова);
- територія;
- місцеві органи влади;
- збройні сили;
- судочинство та правова система;
- соціальна структура суспільства;
- податки, фінанси та соціально-економічні перетворення;
- дипломатична діяльність українського уряду.

1 ПРИЧИНИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. РОЗРОБКА ІДЕЇ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У 1648 р. розпочалася Визвольна війна українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. Причини війни проти Речі Посполитої назрівали протягом майже сторіччя – із часу укладення Люблінської унії 1569 р. Колоніальна політика Речі Посполитої зробила нестерпним становище всіх прошарків українського населення. Тому, з'ясовуючи **причини** Визвольної війни, необхідно проаналізувати заходи Речі Посполитої в основних галузях суспільного життя.

У політичній галузі провідною складовою польської політики була денаціоналізація української еліти (князів, магнатів, шляхти) і, як компенсація, – зрівняння її у правах з польською шляхтою. Серед частини шляхти, яка ще усвідомлювала свою приналежність до української нації, поширювалася своєрідна форма подвійної національної самоідентифікації – за етнічним походженням і за державною належністю („gente Rutenus, natione Polonus” – „руського роду, польської нації”). Отже, на середину XVII ст. українська шляхта не стала носієм політичної еліти українського народу. Розвиток державної ідеї у формі надання певного політичного статусу козацькому регіону започаткувало українське козацтво. Проте „Ординація Війська Запорізького” 1638 р. ліквідувала козацьке самоврядування – вищі посади козацького війська посіли призначені польські шляхтичі.

У національно-релігійній галузі характерними рисами державної політики були переслідування української мови, звичаїв, культури, насильницьке покатоличення православних українців (масове закриття православних храмів і монастирів, відібрання у них і передача уніатам земельних володінь, заборона виконувати святі таїнства і обряди). Релігійні переслідування були особливо відчутними у містах Західного регіону: православним забороняли брати участь у міському самоуправлінні, чинили перешкоди при вступі до цехів, у занятті промислами й торгівлею. Внаслідок цього до середини XVII ст. провідну роль в економічному житті найбільших міст відігравали поляки та представники інших національностей. Така політика Речі Посполитої загрожувала перетворити українців у „селянську націю”, усунувши їх на манівці розвитку нової цивілізації.

У соціально-економічній галузі причини невдоволення державною політикою особливо були відчутними, вони склалися десятиріччями і стосувалися всіх прошарків суспільства – від селян до шляхти. Люблінська унія 1569 р. полегшила польським магнатам, шляхті та монастирям процес захоплення в Україні величезних земельних володінь і закріпачення селян. Фільварково-панщинна система господарства швидко просуvalася у центральні, південні та східні регіони і, зокрема на Київщину і Брацлавщину, де селяни ще не були закріпачені і користувалися певними свободами (особливо в „слободах”). Значну частину землі великі землевласники здавали в оренду середній шляхті або євреям, які ще більше підвищували податки.

Українська шляхта потерпала від свавілля польських магнатів, які не рахувалися з королівською владою і судом, безкарно відбирали землі у дрібної і середньої шляхти. Так, завдяки звичайному грабежу збагатився коронний стражник Самуїл Лащ, зосередивши у своїй власності понад 1000 селянських дворів на Київщині. Автор хроніки український шляхтич Яким Єрлич охарактеризував його так: „Він ні на Бога не зважав, ні громадського суду не боявся, ні достойних людей не соромився, на маєтки й доми робив набіги, насильства чинив, убивав, вуха й носи відрізував, забирав силою дівчат і вдів, видавав їх заміж за своїх негідників, що перебували при ньому для розбою й грабежу”.

Селяни становили основну кількість населення, але власної землі не мали. Вони виконували роботу на панщині (на західноукраїнських землях, Волині і

Поділлі панщина сягала 5-6 днів на тиждень), а також багато інших повинностей і платили високі державні податки. Влада феодалів над селянами була необмеженою: власники могли не лише продавати і купувати кріпаків, а й забити їх до смерті. Селяни не мали права навіть поскаржитися до суду.

Магнати і шляхта контролювали також економічне життя тогочасних міст, фактично звівши нанівець усі привілеї магдебурзького права. Так, міщани змушені були виконувати різні повинності (як і селяни), вони втратили приміські землі (їх захопили монастирі). Шляхта отримала право безмитної торгівлі сільськогосподарськими продуктами, витіснивши міщан із експортної (зовнішньої) торгівлі. Своїх представників у польському сеймі міста не мали, тому шляхта вирішувала всі міські справи у своїх інтересах.

Права українського козацтва, як уже згадувалося вище, було суттєво обмежено „Ординацією Війська Запорізького” 1638 р., яка зменшила козацький реєстр (число привілейованого козацтва, яке виконувало свій головний обов’язок – несло військову службу, звільняючись за це від усіх інших повинностей) до 6 тис. осіб. До того ж, у 1646 – 1647 рр. посилювалися утиски реєстрових козаків: розпочалося безправне подвірне обкладання козаків повинностями, почастишали випадки навіть вигнання їх з власних хуторів, як це трапилося, наприклад, з Б. Хмельницьким.

Таким чином, у середині XVII ст. у суспільстві нагромадилося багато суперечностей, які польський уряд не був спроможний розв’язати і поява сприятливої політичної ситуації і керівника визвольного руху загрожувала, незважаючи на десятиліття “золотого спокою” (1638 – 1648 рр.), новим соціальним вибухом. Ним стало козацьке повстання, розпочате у лютому 1648 р., Б. Хмельницьким.

За своїм характером війна 1648 – 1657 рр. була національно-визвольною, антикріпосницькою.

Характеризуючи рушійні сили, слід відзначити провідну роль українського козацтва, яке утворило кістяк армії та основу політичної еліти при творенні державного апарату. Активну участь у війні брали селяни, які поголовно „покозачилися” у 1648 р., міщани, купці, православне духовенство, українська шляхта. Очолював боротьбу українського народу видатний полководець і державний діяч Богдан Хмельницький.

Богдан Зиновій Хмельницький народився близько 1595 р. у сім’ї дрібного шляхтича Михайла Хмельницького, який служив у польного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім був Чигиринським підстаростою, засновником Чигирини і Лисянки, власником хутора Суботова під Чигирином.

Достовірних відомостей про молодість і життя Б. Хмельницького збереглося дуже мало. Відомо, що Богдан навчався у Львівській єзуїтській колегії і здобув звичайну для небагатого шляхтича тих часів освіту (пройшов класи граматики, поезики і риторики).

Перша згадка про військовий досвід Б. Хмельницького припадає на битву під Цецорою в 1620 р., у якій загинув його батько, а сам Богдан потрапив до турецького полону, де перебував два роки, доки його не викупила мати чи можливо козаки обміняли на полонених турків. Потім його ім’я з’являється у

документах 1637 р., вже у ранзі військового писаря, а через рік – сотника Чигиринського реєстрового полку.

Для участі у повстанні 1648 р. Б. Хмельницький мав особисті мотиви: Чигиринський підстароста Д. Чаплинський намагався привласнити хутір Суботів, родову маєтність Б. Хмельницького. Слуги підстарости зруйнували хутір, забрали майно і дружину Хмельницького, а сина забили до смерті. Добитися справедливості з боку вищої влади Хмельницький не зміг, до того ж сам змушений був рятуватися від арешту втечею на Запоріжжя. У січні 1648 р. польські війська було вигнано з Січі. 19 квітня 1648 р. козацька рада на Микитинській Січі (нині – м. Нікополь Дніпропетровської області) обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорізького. Через кілька днів козацьке військо виступило із Січі назустріч польським військам. Зовнішнім союзником повсталих козаків виступили кримські татари.

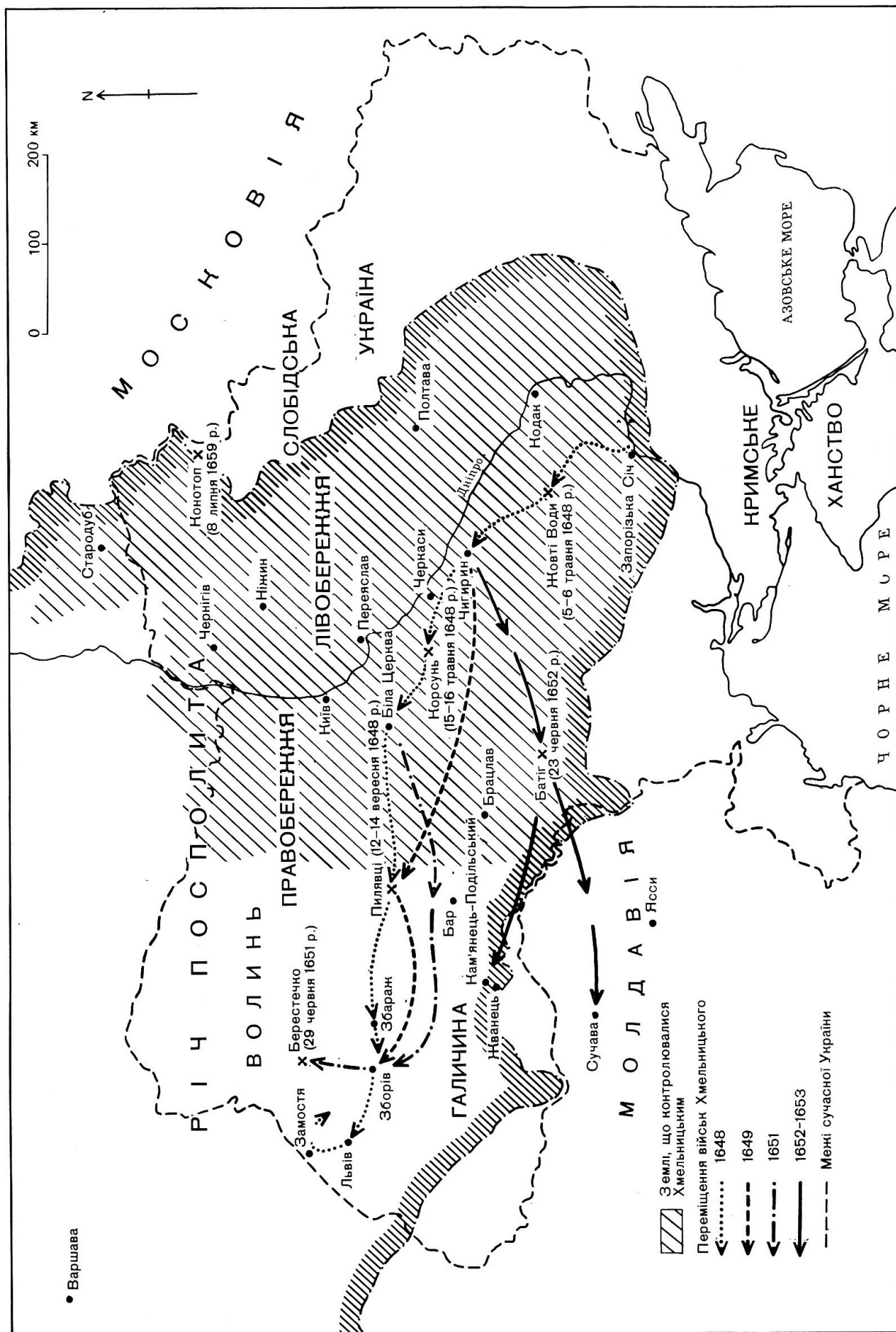
У сучасній історичній науці існують різні оцінки цієї війни. Частина істориків (зокрема О. Д. Бойко, В. М. Литвин, В. А. Смолій, В. С. Степанков, Н. М. Яковенко) характеризують події середини XVII ст. в Україні як „Українська національна революція”, інші (Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко) – як „національно-визвольна війна”. На користь першої оцінки свідчать наступні аргументи: участь у воєнних діях брали усі стани і соціальні групи, було встановлено нові кордони України, Польщі, Росії і Туреччини; сформувалася нова соціальна структура суспільства і з’явився національний ідеал. Однак буржуазні зміни, на думку прихильників другої оцінки, стосувалися лише фермерських господарств Півдня України і заміни феодального ладу капіталістичним у рамках держави не відбулося, через що вони виступають проти оцінки подій середини XVII ст. як „революція”.

У боротьбі українського народу проти Польщі умовно можна виділити кілька етапів. У процесі звільнення українських територій від ворога зароджувалася і поступово розвивалася ідея створення Української держави. Зокрема, протягом лютого – вересня 1648 р., на думку сучасного кам’янець-подільського дослідника В. С. Степанкова, викристалізовується ідея автономії для козацького регіону (центральна і південна частина Київського воєводства) у складі Речі Посполитої.

Перший етап війни (1648 – 1649 рр.) мав успішний характер: козацькі війська у 1648 р. перемогли у битвах під Жовтими Водами (6 травня), Корсунем (16 травня) і Пилявцями (11-13 вересня) (див. карту **на с. 7**). Влітку 1648 р. до повсталих приєдналися селяни й міщани.

Восени 1648 р. Б. Хмельницький вирушив на захід, узявши в облогу Львів (26 вересня – 16 жовтня), а згодом Замостя (27 жовтня – 14 листопада), з’явилася реальна можливість об’єднання українських земель. Однак у листопаді 1648 р. Б. Хмельницький укладає перемир’я з польським королем, за яким передбачалося повернення армії „на Україну”.

На початку 1649 р. гетьман під впливом вищих православних ієрархів (Єрусалимського патріарха Паїсія і Київського митрополита Сильвестра Косова) переходить до розробки ідеї незалежності України: війна перетворюється на національно-визвольну. Головну мету своєї діяльності Б. Хмельницький виклав у

Воснні походи Богдана Хмельницького

розмові з польськими комісарами, які прибули у лютому 1649 р. до Переяслава для укладення мирної угоди: „виб’ю з лядської неволі весь народ руський. Якщо раніше за шкоду і кривду свою воював, то тепер воювати буду за віру православну нашу”.

Першим визнанням з боку Речі Посполитої певної самостійності Козацької держави стало підписання 8 серпня 1649 р. Зборівської мирної угоди. За її умовами під владу гетьмана передавалася територія Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Польська шляхта мала залишити ці території. Козацький реєстр становив 40 тис. осіб. На звільнених землях розпочався процес формування органів влади, адміністрації, фінансово-економічних і військово-політичних структур. На цьому етапі війни, на думку В. С. Степанкова, завершився процес розробки політичної програми створення в межах усіх етнографічних земель України незалежної держави.

Проте невдачі **другого етапу війни** (осінь 1649 – 1651 рр.) перервали процес творення української державності. Хід воєнних дій на цьому етапі складався не на користь козацької армії: у червні 1651 р. козацьке військо було розбите під Берестечком, а 18 вересня 1651 р. Б. Хмельницький змушений був підписати з Польщею Білоцерківський мирний договір. Його умови обмежували юрисдикцію Війська Запорізького лише Київським воєводством, козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб, а польська шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків. Гетьман повинен був розірвати союз з татарами і взагалі не проводити зовнішньої політики.

На **третьому етапі війни** (осінь 1651 – 1657 рр.) боротьба відбувалася з перемінним успіхом. Битва під Батогом у червні 1652 р. стала своєрідним реваншем за Берестечко, на звільнених землях було ліквідовано велике землеволодіння і кріпацтво. Однак військові походи знесли військо та підірвали економіку краю, зокрема затяжна облога Жванця восени 1653 р. виснажила обидві воюючі сторони. 5 грудня 1653 р. польський король та кримський хан уклали усну Кам’янецьку угоду, яка повернула привілеї, права та вольності козацтва, вказані у Зборівському договорі.

Б. Хмельницький активізує відносини з Московським царством: план об’єднання з Москвою Хмельницький розробляв з 1648 р., проте лише у 1653 р. російський цар Олексій Михайлович схилився до офіційного союзу з Україною. 1 жовтня Земський собор ухвалив прийняти до складу Московської держави Військо Запорізьке. З української сторони згоду на союз двох держав дала 8 січня 1654 р. Переяславська рада. З весни 1654 р. Московська держава вступила у війну проти Польщі.

Однак осінньо- зимова кампанія 1654 – 1655 рр. мала трагічні наслідки для України: у той час, коли козацьке військо вело бойові дії на території Білорусі, на Брацлавщину у листопаді 1654 р. вторглася 30-тисячна польська армія. На початку 1655 р. вона об’єдналася з татарами. До кінця березня завойовники спустошили Брацлавщину – було зруйновано близько 270 міст і сіл, 1 тис. церков, вбито не менше 10 тис. немовлят і взято в неволю близько 200 тис. осіб. Складною виявилася і проблема Галичини: Швеція і Кримське ханство змусили Б. Хмельницького на початку листопада 1655 р. відмовитися від ідеї возз’єднання

Західної України і залишити Львів. У 1656 р. Росія та Річ Посполита без участі української делегації уклали Віленське перемир'я. Б. Хмельницький, надзвичайно цим обурений, з листопада 1656 р. розгорнув активну дипломатичну діяльність, спрямовану на пошуки нових союзників для боротьби з Польщею, та поновив переговори з Туреччиною, Швецією. Важливим кроком на шляху встановлення спадкового гетьманату стало обрання Корсунською радою у квітні 1657 р. гетьманом його сина Юрія. Однак реалізації планів Б. Хмельницького завадила смерть гетьмана 27 липня 1657 р.

При всіх труднощах воєнного часу на третьому етапі відбувалося зміцнення української державності, подальший розвиток її основних інститутів.

2 СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648 – 1657 рр.

Козацька держава фактично оформилася під час Визвольної війни, а юридично її статус закріпили „Березневі статті” 1654 р. Державний апарат на території України створювався під особистим керівництвом Б. Хмельницького, якому в умовах воєнного часу вдалося поєднати сувору військову централізацію і народовладдя.

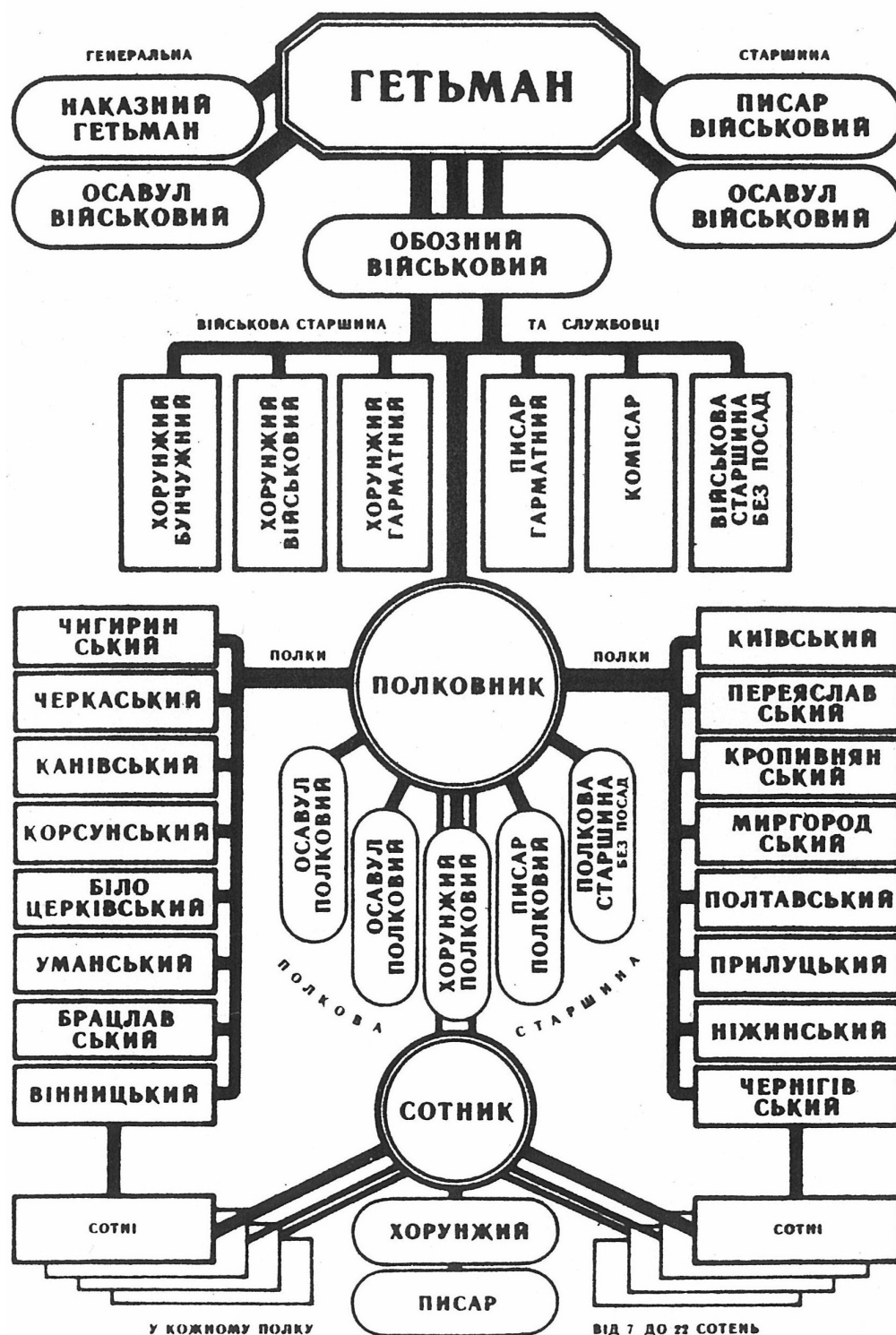
Державний апарат будувався за зразком Запорізької Січі. Верховна влада в Україні належала гетьману, який обирався пожиттєво козаками. Гетьман, як верховний правитель, очолював усі стани, зосередивши у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Гетьман визначав напрямки внутрішньої і зовнішньої політики, очолював військо і був верховним розпорядником землі, яка перейшла до Скарбу Війська Запорізького, тобто до державного фонду. Будучи керівником Визвольної війни, Б. Хмельницький здобув собі такий авторитет, що фактично був єдиновладним „самодержцем”.

Керівні посади в Українській державі посідала *генеральна (військова) старшина*, призначена гетьманом зі згоди старшинської ради (див. схему **на с. 10**).

До генеральної старшини входили: *наказний гетьман* (командував окремими з'єднаннями під час бойових дій), *обозний* (керував збройним постачанням армії, сучасною мовою – міністр оборони), два *судді*, два *осавули* (відповідали за організацію і боєздатність військових частин), *писар*. Посаду генерального писаря при Хмельницькому займав Іван Виговський (майбутній гетьман). Потрапивши у полон до козаків під Жовтими Водами, І. Виговський протягом 1648 р. сформував *Генеральну військову канцелярію* – адміністративний і військовий штаб Української держави. У ній працювало 12 канцеляристів з гарною освітою, знанням іноземних мов та дипломатичного етикету.

Створювати державний апарат Б. Хмельницькому допомагала сильна старшинська група, вихідці з української шляхти, заможного козацтва і, навіть, міщан. Серед соратників гетьмана шляхетського походження були Станіслав (Михайло) Кричевський, Іван та Данило Виговські, Павло Тетеря, Самійло Зарудний, Михайло Криса (останній у 1651 р. перейшов на бік Речі Посполитої). Впливовими у Козацькій державі були і вихідці з реєстрової („старинної”)

старшини – полковники Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Федір Вешняк, Філон Джеджалій, Матвій Гладкий та інші. Третю групу старшини складали вихідці з міщан, козацької черні і рідко – селян (наприклад, заможні міщани Яким Сомко, Іван та Василь Золотаренки, Мартин Небаба). Саме козацька старшина після ліквідації польських державних установ взяла в свої руки адміністративні функції (державне керівництво).

Полково-сотенний устрій Української держави (за реєстром 1649 р.)

Головним органом влади в новій державі, як і на Запорізькій Січі, була генеральна рада, яку очолював гетьман, а за порядком наглядали військові осавули. Генеральна (загальновійськова) рада розглядала здебільшого питання війни і миру, відносин з іншими державами, обрання гетьмана, генеральної старшини, вручення їм атрибутів влади. Проте після повернення Б. Хмельницького з бойового рейду 1648 р. генеральні ради майже перестали скликатися і останньою відомою радою часів Б. Хмельницького стала Переяславська рада 8 січня 1654 р.

Водночас зростає значення старшинських рад (полковники, генеральна старшина і козацькі урядники), які скликалися досить часто. Старшинська рада вирішувала всі законодавчі, адміністративні, господарські, зовнішньополітичні справи, питання війни і миру, мирних дипломатичних переговорів, дипломатичних відносин. За характеристикою венеціанського посла в Україні Альберто Віміні старшинська рада виступала як „сенат”. Однак в останні роки свого життя гетьман все рідше скликав і старшинську раду.

Велике значення для організації держави відіграє проблема її кордонів. Юридично **територія** держави була визначена умовами Зборівського договору (три воєводства), але в умовах воєнних дій кордони змінювалися. Загалом за життя Б. Хмельницького територія його держави становила близько 200 тис. км² – від річки Случ на заході до російського кордону на сході та від басейну річки Прип’ять на півночі до степової смуги із Запоріжжям на півдні. Населення Української держави становило понад 3 млн осіб. До цієї території вживалися старі назви: „Русь”, „Руська земля”, інколи – „Запорожжя”, „Військо Запорізьке”. У ході війни з’явилася народна назва – „Україна”, а після Переяславської ради закріпилася „Мала Росія” або „Малоросія”. Державною емблемою України того часу вважається герб Війська Запорізького – козак з шаблею при боці і рушницею на лівому плечі. Державний прапор на той час ще не утвердився, а джерела свідчать лише про прапори окремих військових підрозділів та міст. Своєю резиденцією і столицею держави Б. Хмельницький визначив рідне місто Чигирин, а точніше – Чигиринський замок на стрімкій горі над річкою Тясмин.

Адміністративний поділ держави Б. Хмельницького дублював полковосотенну структуру війська (див. схему **на с. 10**), що гарантувало швидке виконання наказів.

Найнижчим військовим підрозділом козацької армії був курінь, до якого входило 10-12, інколи – 30-40 козаків певного хутора, села або навіть містечка. Очолював курінь виборний *курінний отаман*, а місцевою громадою в селах, яка відправляла даний козацький загін на війну, керував виборний *війт*.

Курені об’єднувалися у вищу військову (одночасно і адміністративно-територіальну) одиницю – сотню, якою командував призначений полковником *сотник*, який перебував разом із сотенною старшиною (осавулом, писарем і хорунжим) у сотенному містечку. Цивільними справами сотні керував *городовий отаман* у співробітництві з органами міщанського самоврядування. За реєстром 1649 р. сотня мала у своєму складі від декількох десятків до 300 козаків.

Сотні об’єднувалися у полки і територіально підпорядковувалися полковому місту, де знаходилася резиденція призначеного гетьманом *полковника*.

Кількість полків не завжди була однаковою. У реєстрі, складеному за Зборівським договором 1649 р., їх налічувалося 16 (див. схему **на с. 10**), а пізніше було створено ще кілька полків. У полковому місті, як і у сотенному містечку, цивільними справами козаків займався городовий отаман, а міщанськими – органи самоврядування. Полковники, поряд з військовою владою, виконували адміністративні функції на території свого полку, маючи широкі судові, карні та фінансові повноваження.

Запорізька Січ, на відміну від призначуваних гетьманом полковників, обирала кошового отамана. Січ не входила до жодного з полків і підлягала безпосередньо гетьманському правлінню, залишаючись автономною одиницею в державі Б. Хмельницького.

Українські **збройні сили** створювалися за полково-сотенною територіальною системою протягом червня – липня 1648 р. Разом з козацькими полками участь у воєнних діях брали і численні формування селян-повстанців. Вони приймали на себе перші удари ворога і нерідко Б. Хмельницький використовував селян у ролі буфера для виснаження ворога (наприклад, напередодні Пилявецької та Зборівської битв). Власної кавалерії українська армія не мала декілька років: офіційно, як рід війська, українська кавалерія в універсалах Б. Хмельницького згадується лише у 1654 – 1655 рр. Питання чисельності української армії в роки Визвольної війни теж досить суперечливе – існують дані, що чисельність української армії сягала 100-150 тис. осіб. На думку дніпропетровського дослідника І. С. Стороженка, регулярне військо Б. Хмельницького було в межах 40-60 тис. осіб, що підтверджується результатами дослідження І. П. Крип'якевича (після складення реєстру 1654 р. в Україні залишилася незначна кількість військових людей, яка опинилася поза реєстром сформованої армії). Таким чином, 60 тис. військо для Української держави середини XVII ст. було оптимальним, яке вона могла утримувати. Загалом, Українська держава у середині XVII ст. мала потужні збройні сили, побудовані на засадах сучасного рівня військової науки та озброєння.

Судова система в Українській державі Б. Хмельницького будувалася за становою ознакою – кожен стан мав свій суд. Найвищим судом був суд гетьмана (здійснював судочинство разом із двома генеральними суддями і судовим писарем). Судову владу мали всі керівники місцевої адміністрації. У цей період система козацьких судів на території України перебувала у зародковому стані і ґрунтувалася на звичаєвому праві.

До компетенції Генерального суду входило судочинство над вищою козацькою старшиною та розгляд спірних питань державної ваги (одночасно Генеральний суд був апеляційною інстанцією для інших судових органів). У полках формувалися полкові суди на чолі з полковими суддями. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, але й міщани і селяни у важких кримінальних справах. Водночас продовжували діяти окремі суди для міщан і селян. Більшість дрібніших кримінальних справ розглядали магістратські та ратушні суди, успадковані з литовсько-польського періоду.

Судочинство здійснювалося як на основі старих юридичних кодексів законів (зберегли свою чинність Литовські статuti, маґдебурзьке право, звичаєве

або неписане право), так і нового джерела права. Ним стали гетьманські універсали – акти вищої виконавчої влади, обов’язкові для всього населення України. Таким чином, на території України у середині XVII ст. склалася своєрідна правова система.

Великих змін у період Визвольної війни зазнала **соціальна структура суспільства**. Шляхта, як панівний стан за часів Речі Посполитої, у роки Визвольної війни втратила своє провідне становище в економіці та політико-правовій сфері життя, хоча й одержала низку привілеїв (була обмежена в праві на володіння землею, але мала окремий суд і користувалася правом самоуправління). Згідно з московськими присяжними списками, на козацькій території після війни залишилося близько 300 родин шляхти. Її представники влилися в лави Війська Запорізького і старшини та стали основою державного апарату.

Козацтво з невеликої соціальної групи перетворилося в окремий і, до того ж, провідний стан суспільства. Гетьманськими універсалами, підтвердженими пізніше царським урядом, за козацтвом закріплювалося право власності на землю, звільнення від податків, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті держави. Головним обов’язком козацтва було несення військової служби. Тому поширеним явищем у роки війни стало „покозачення” міщан та селян – перехід до більш привілейованого козацького стану (за підрахунками І. П. Крип’якевича, „покозачилося” від 50 до 80 % міщан). До речі, під час присяги українського населення російському цареві у 1654 р. усі жителі України були поділені на дві соціальні групи – козаків і міщан (до 62,5 тис. міщан записали й значну частину селян).

Привілейоване становище у новій державі посіла православна церква. Православ’я об’єднало в боротьбі проти Речі Посполитої різні суспільні прошарки: під гаслом „за віру християнську” билися з ворогом селяни, козаки, міщани і частина шляхти, старшини та духовенства. Тому церкви і монастирі отримують щедрі земельні пожалування. Охоронні гетьманські універсали одержало багато православних монастирів, у тому числі Мгарський, Києво-Печерський, Михайлівський Золотоверхий.

Міщани Лівобережжя, Київщини, Поділля і частково Волині звільнилися з-під влади магнатів і шляхти. Міста зберегли своє самоврядування у внутрішніх справах (було відновлено магдебурзьке право), відтепер вони підпорядковувалися владі гетьмана, який надавав їм земельні володіння, турбувався охороною торгівлі і ремесла, встановлював розміри податків від міст.

Основна маса селян, „покозачена” в ході війни, явочним порядком звільнилася від підданської залежності і перетворилася на особисто вільних землевласників (посполитих) з правом володіння оброблюваною ними землею в обмін на сплату податків до військової скарбниці. Зважаючи на різні форми підневільності, селянам вигідніше було переходити до стану міщан. Соціальна політика гетьманської влади діяла в інтересах шляхти і уряд намагався обмежити селянські переходи, повернути покозачених селян до їхнього колишнього стану і змусити виконувати повинності на користь шляхти. До того ж ліквідація кріпосного права юридично не була закріплена.

Отже, у ході Визвольної війни сформувалася нова соціальна структура українського суспільства. Б. Хмельницький, хоча і підпорядковував усі суспільно-політичні та економічні заходи інтересам козацького стану, фактично намагався підтримувати соціальну рівновагу в державі, не виділяючи жодний із станів у привілейований. Війна також порушила станові перегородки в суспільстві і зробила можливою міжстанові „міграції” населення.

Будівництво державного апарату вимагало великих фінансових затрат. **Фінансовими справами** відав сам гетьман, а пізніше – гетьманський підскарбій (вперше ця посада фіксується 1654 р.). Державна казна поповнювалася з трьох джерел: земельного фонду, з доходів від промислів і торгівлі та різних податків. Більшість земель було передано старшині і козакам за службу (на ранг) чи православним монастирям, частину земель було продано. Запровадити регулярне оподаткування їх мешканців у воєнних умовах не вдалося.

Сільські промисли здавалися державою в оренду і давали значні прибутки: млини, винокурні, броварні, шинки. До військової скарбниці йшли і доходи з торгівлі – від зборів, які платили на торгах і ярмарках та від прикордонного торгівельного мита („індукта” від ввозу товарів і „евекта” від вивозу).

Податки платили селяни і міщани, існували такі види податків: „подимний” – постійний, „стація” – надзвичайний, на утримання війська. Відомостей про чітко визначені розміри і види податків немає – вони стосуються конкретної ситуації (наприклад, у 1649 р. до Військового скарбу Війська Запорізького з кожного господарства було стягнуто по 4 таляри, а наступного року податок справляли натурою – по півосьмачки зерна). З тих, хто виробляв спиртні напої, стягувалася так звана показенщина. Загальна сума доходів військової скарбниці перевищувала 2 млн польських злотих, що майже покривало державні витрати. Скарбові витрати йшли на військові потреби й утримання послів.

До фінансового життя слід віднести й імовірні спроби карбувати в Чигирині власну монету, згадки про яку датуються 1649 та 1652 роками. Проте сама ця монета нумізматам невідома. У грошовому обігу використовувалися польські монети – злоті, таляри, червоні злоті; з 50-х рр. XVII ст. зустрічаються російські гроші – рублі та єфимки; згадуються і турецькі леви або левки.

Заходи Б. Хмельницького щодо розвитку ремесел, промислів і торгівлі мали протекціоністський характер. Купцям і ремісникам надавалася фінансова підтримка в підприємницькій діяльності, вводилися захисні ввізні та вивізні мита. Всіх, хто займався забезпеченням армії зброєю, боєприпасами і спорядженням, гетьманське правління звільняло від сплати внутрішніх мит, скорочувало візницьку повинність, забороняло переобтяжувати їх поборами (низку подібних пільг одержали мешканці Києва). Старшинська адміністрація створювала сприятливі умови для торгівлі – купці на пільгових умовах користувалися міським торгівельним інвентарем, складськими приміщеннями. Велику підтримку мала і зовнішня торгівля. Державні заходи в соціально-економічній політиці закладали реальну можливість для переходу до буржуазного суспільства.

Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке **міжнародне визнання**. Б. Хмельницький установив дипломатичні контакти з

Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею, Трансільванією, Молдавією. У наступні роки уряд Б. Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція та інші країни.

Держави Європи повною мірою визнавали суверенітет України, надсилали до неї своїх посланців, укладали договори. Гетьманська канцелярія добре володіла різними прийомами тогочасної дипломатії. Освоений був і своєрідний церемоніал прийому іноземних послів урядом Б. Хмельницького.

Апогеєм дипломатичної діяльності Б. Хмельницького стала Переяславська рада 8 січня 1654 р., яка ухвалила союз України з Росією. Умови російсько-українського союзу документально закріпили так звані „Березневі статті” (23 статті Б. Хмельницького і 11 статей – відповідь на них російського царя, а також 3 жалуваних грамоти російського царя на затвердження вольностей Війська Запорізького, закріплення при гетьманській булаві Чигиринського староства і підтвердження давніх прав шляхти).

Козацька держава, згідно з договором, входила до складу Російської держави на широких автономних правах:

- збереження самоуправління, місцевої адміністрації і судочинства;
- гарантувалися вільні вибори гетьмана, а також підтверджувалися права і привілеї окремих станів;
- збройні сили України (реєстр) становили 60 тис. козаків;
- Україна отримала право закордонних відносин (крім Польщі і Туреччини);
- цілком зберігалися права Київського митрополита і української автокефальної православної церкви;
- збір податків в Україні здійснювався лише місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників;
- російські воєводи мали перебувати в Києві і Чернігові.

Міждержавний договір з Москвою фактично узаконив державний суверенітет України, засвідчив її правову відокремленість від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов’язання, що гарантували незалежність Козацької держави і воєнний союз з Московською державою.

Оригінали договірних статей були втрачені вже у 1659 р., при цьому договір був складений так, що кожна з сторін трактувала його по-своєму. Тому й оцінка істориками союзу з Росією суперечлива, вона включає юридичний та політичний аспекти:

- історики права трактують договір як з’єднання на основі унії: реальної – тісний союз, низка спільних установ центрального управління (російський історик М. Дьяконов) або персональної – обидві сторони мали спільного монарха, проте свої уряди (російський історик В. Сергєєвич);
- деякі українські історики, історики Російської імперії XIX ст., а потім і радянські історики оцінювали даний договір як возз’єднання України з Росією;
- встановлення васальної залежності від Москви (М. Грушевський);
- договір Війська Запорізького з Росією (дослідник історії українського права А. Яковлів);

- тимчасовий військовий союз (теоретик українського консерватизму В. Липинський);
- конфедерація (сучасні українські історики О. Апанович, В. Горобець, О. Гуржій, Ю. Мицик, А. Рогожин, В. Смолій, В. Степанков); проте Н. Яковенко вважає, що така оцінка договору є необґрунтованою, адже конфедерація передбачає рівноправне партнерство.

ВИСНОВКИ

Держава Б. Хмельницького виникла в умовах визвольної боротьби українського народу і утримувалася авторитетом самого гетьмана. Центром формування козацької державності було Середнє Подніпров'я. Державний апарат будувався за зразком Запорізької Січі, через що Українська держава за формою правління й устроєм основних інститутів політичної влади істотно відрізнялася від тогочасних монархій Європи – вона була республікою.

Політична влада перебувала в руках козацької старшини. На вершині владної піраміди був гетьман – глава Української держави. Він зосередив у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Також виникло нове правління – своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрації, курінні і городові отамани. Магістрати і ратуші здобули собі право самоврядування. Воєнні дії визначили і політико-адміністративний устрій держави – полково-сотенний.

Б. Хмельницький створив із розрізнених селянських і козацьких загонів могутню народно-визвольну армію. З його ім'ям пов'язано створення козацької кінноти та артилерії як родів військ. Формувалися збройні сили з різних соціальних верств населення, тобто мали загальностановий характер.

Соціальна структура суспільства в роки війни зазнала значних змін: шляхту було усунуто від політичної влади, привілейованим станом стало козацтво, яке отримало право необмеженої участі в політичному житті, повернули свої привілеї православне духовенство і міщани, дещо поліпшилося соціальне становище селян.

Під час Визвольної війни відбулися важливі перетворення в галузі аграрних відносин, ремеслі і торгівлі, що створювало сприятливі умови для розвитку в середині XVII ст. на українських землях буржуазних відносин. Проте український уряд не закріпив законодавчо ці зміни, а відсутність сприятливих внутрішніх і зовнішньополітичних умов для розвитку української державності відіграла трагічну роль в історії українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бачинська О. А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / О. А. Бачинська, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак [Електронний ресурс]. – К. : Кристал Бук, 2015. – С. 74-102. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-7268-30-6/978-617-7268-30-6.pdf>.

Бойко О. Д. Історія України: посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 2002. – С. 148-166.

Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст.: навч. посібник / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – С. 179-234.

Вирський Д. С. Полковник Михайло Криса – малознаний герой / антигерой Козацької революції / Д. С. Вирський // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 65-70.

Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 77-94.

Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять / за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – С. 161-181.

Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин [Електронний ресурс]. – К. : Наукова думка, 2013. – С. 201-231. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf>.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич [Електронний ресурс]. – Л. : Світ, 1990. – 408 с. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Krypiakevych_Ivan/Bohdan_Khmelnyskyi_vyd_1990/.

Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 93-110; 2004. – № 1. – С. 72-80.

Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 15-38.

Смолій В. А. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1, 2, 3.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков [Електронний ресурс]. – К. : Альтернативи, 1999. – С. 65-210. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Ukrainska_natsionalna_revoliutsia_XVII_st/.

Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 28-39; 2004. – № 1. – С. 20-28.

Швидько Г. К. Історія держави і права України (X – початок XIX ст.): навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Д. : Вид-во Дніпропетров. унів-ту, 1998. – С. 87-98.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1990-1991. – Т. 2, 3.

Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та модерної України / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – С. 313-369.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А. Яковлів // Український історичний журнал. – 1993. – № 9, 11-12; 1994. – № 1, 2-3, 4, 6.